Pomiędzy
Між
Между
Between
Zwischen
Entre

Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe
vol. 2/2016, ss. 55–72
www.marszalek.com.pl/between/
DOI: 10.15804/PPUSN.2016.02.04

Марія Казьмирчук*

Викладачі Київського державного університету в період сталінських репресій (1933–1941 рр.)

Lecturers of Kiev State University in the period of Stalinist repression (1933–1941). Restoring classic university system after series of experiments of Soviet authority over the education system contributed to the revival of the Kiev State University. However, further Stalin's repressions aggravated the situation of teachers and students and the science in general. The consequence of political repression and persecution of the teachers of the Kiev State University was the fall of the level of teaching. Biographies of individual faculty members in the period from 1933 to 1941 are proof of cruel repressive policies of the totalitarian Soviet state.

Keywords: Kiev State University, lecturers, Stalinist repression, Soviet period.

Преподаватели Киевского государственного университета в период сталинских репрессий (1933–1941 гг.). Восстановление системы классических университетов после ряда экспериментов советской власти над системой образования способствовало возрождению и Киевского государственного университета. Однако сталинские репрессии еще больше усугубили положение как преподавателей и студентов, так науки в целом. Следствием политических репрессий и преследований преподавателей Киевского государственного университета стало падение уровня преподавания. Биографии отдельных преподавателей университета в период с 1933 по 1941 гг. являются доказательством жесткой репрессивной политики тоталитарного советского государства.

Ключевые слова: Киевский государственный университет, преподаватели, сталинские репрессии, советский период.

* Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна). Поштова адреса: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, Київ, Україна, 01033. E-mail: brungilda@ukr.net.

У 1920-х рр. радянська влада вирішила скасувати університети, які уособлювали становість у праві на отримання вищої освіти, та створити Інститути народної освіти, підкреслюючи широкі можливості робітників та селян на здобуття освіти. Університет Святого Володимира було розділено на нові навчальні заклади – Київський медичний інститут, Інститут народного господарства, Педагогічний інститут, Сільськогосподарську академію. Після короткого періоду експериментів з Інститутами народної освіти, радянська влада від 1933 р. почала відновлювати систему класичних університетів. Було відновлено й Київський державний університет. Радянська влада, не зважаючи на невдалі експерименти з університетською освітою, ставила за мету швидко підготувати нові кадри, які мали підтримувати радянську систему, створити відповідні новій ідеології якісні навчально-методичні матеріали, провести широкомасштабні чистки у лавах педагогів та науковців, використавши спочатку їхній потенціал для становлення радянської системи освіти.

Метою статті є загальний аналіз життєвих доль та умов педагогічної діяльності викладачів Київського державного університету за часів хвилі репресій (1933–1941 рр.), які були невід'ємною частиною сталінського тоталітарного режиму.

За радянських часів інформація про резонансні чистки в університеті була засекреченою та недоступною – надто не по-людськи поводилися із „затавруваними". У перші роки української незалежності, мабуть, було багато важливіших дослідницьких проблем, що стало причиною відсутності наукових праць, присвячених постатям викладачів Київського університету, які постраждали від репресій. Дослідження та розкриття злочинів сталінської доби проти науково-педагогічних кадрів були частково проведені в 2000-ні рр.[1]. Часи сталінських репресій і досі залишаються актуальним періодом для дослідників, адже багато справ і документів тієї доби залишаються засекреченими[2]. Слід відзначити чималий внесок дослідників в оприлюднення та повернення несправедливо забутих імен багатьох жертв сталінських репресій. Серед цих жертв були й викладачі

---

[1] К. Довгань, *Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.).* Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет, 2008.

[2] Н. Коротенко, *Університетська освіта в радянській Україні (1933–1941 рр.).* Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет, 2010.

Київського державного університету, імена багатьох із яких так і залишилися забутими. Варто відзначити позитивну тенденцію в історичній науці щодо вивчення біографій найбільш видатних викладачів університету, проте слід констатувати, на жаль, невелику кількість праць загального характеру про сталінський терор у галузі освіти[3]. У 2014 р. вийшла праця про історію Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де було порушено питання становища викладачів у добу сталінських репресій 1933–1941 рр.[4].

Відразу після відновлення Київського державного університету в 1933 р. викладачів зобов'язали: „Підвищити роль професорсько-викладацького складу, зробити викладачів відповідальними за налагодження навчання та за роботу кожного студента зокрема"[5]. У перші роки функціонування відродженого класичного університету основою його професорсько-викладацького складу стали колишні викладачі та вихованці Київського інституту професійної освіти, Фізико-хіміко-математичного інституту й інших київських високих шкіл, працівники Всеукраїнської академії наук[6]. Згодом, після перенесення столиці Радянської України знову в Київ, викладачів до Київського державного університету запрошували з Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Станом на 1933 р. в університеті працювало 225 науково-педагогічних працівників, з них 76 професорів, 65 доцентів, 84 асистенти [7]. Станом на 1941 р. у Київському державному університеті працювало 300–350 викладачів, тобто 10–15 % від чисельності студентів[8].

Радянська система вимагала від вищих навчальних закладів виховання ідейних кадрів, тому в перші роки відновлення університету наголошу-

---

[3] І. В. Верба, *Кость Штеппа*, „Український історичний журнал", 1994, № 4, с. 99–109; *Ректори Київського університету*. 1834–2006, 2006, 336 с.; *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення*, 2004, 365 с.; *Наукові записки до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, т. 1, 2004, 189 с.

[4] М. Казьмирчук, *Відновлення класичного університету в Києві та його діяльність у довоєнний період (1933–1941)*. Історія Київського університету, 2014, с. 321–375.

[5] *Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г.,* „Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР", 1932, № 68, сентябрь, 25, арт. 409, с. 672.

[6] Державний архів Київської області(далі – ДАКО), ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 16, 67, 68.

[7] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 9.

[8] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), спр. 67098 ФП, т. 1, арк. 63.

вали на проблемі малої кількості ідейних викладачів, з яких лише 44 були комуністами та 16 комсомольцями, а також звертали увагу на домінування в лавах викладачів українців. Перевіряючи благонадійність професорсько-викладацького складу в 1933 р., відзначено, що „Поруч комуністичної лектури є міцна група позапартійної лектури, відданої Радвладі, переважно молодої… Є група старої професури, що стоїть на радянських позиціях і переозброюється, але ще не позбавилась упливів буржуазної методології. Часто самокритичні декларації, що начебто відмежовують вченого від його старих поглядів, є ні що інше, як димова завіса, що приховує справжнє його єство”[9]. Кваліфікованих викладачів природничих спеціальностей було звинувачено в неспроможності проводити наукову роботу, керуючись справжніми засадами марксистсько-ленінської методології. На літературно-мовному факультеті викладацький склад кваліфікувався як „проривний”, адже на важливих для „радянського культурного фронту” кафедрах знаходилися „непевні” та „класово ворожі елементи”. На інших факультетах, де було достатньо партійних кадрів, зокрема на історико-економічному факультеті, бракувало висококваліфікованих науковців, які б у своїй науковій роботі були тісно пов’язані з Київським державним університетом[10].

На думку радянських керівників, негативним було й те, що переважна більшість науковців Київського державного університету основну наукову роботу провадила поза його межами. Зокрема, у Всеукраїнській академії наук працювали всі без винятку викладачі кафедр фізичної хімії, зоології безхребетних, експериментальної фізики. На початку 1933 р. голова наркомату освіти В. П. Затонський доповідав у ЦК КП(б)У: „Наличный состав кадров НКО далеко еще не обеспечивает выполнение не только всех поставленных партией задач, но и наиболее срочных, связанных с подготовкой к учебному 1933–1934 году. Часть вакансий просто не заполнена, другая часть занята ненадежными людьми… Вопрос упирается в то, что более или менее подходящие работники сплошь и рядом, в результате мобилизации[11] и вообще перемещений, работают сейчас по другим линиям”[12].

---

[9] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 37, 38.

[10] *Ibidem*.

[11] Затонський має на увазі хлібозаготівельну кампанію 1932/1933 рр., безпосереднім наслідком якої став Голодомор.

[12] Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 39.

Найбільшу перепону радянська влада вбачала у викладачах дорадянської когорти Київського університету, яких називали „великодержавними шовіністами". Деякі дореволюційні фахівці розпочали свою роботу в стінах університету ще в попередні десятиріччя, серед них найвідомішими були: Б. Я. Букрєєв, Д. О. Граве, М. К. Зеров, М. П. Кравчук, С. І. Маслов, Г. Г. Де-Метц, Г. В. Пфейффер, В. В. Фінн, М. В. Щербина. Колектив викладачів був поділений на проросійську та проукраїнську групу. Професор Г. М. Іваниця згадував: „Група української професури спочатку була менш численна, аніж російська, але щороку вона поширювалась, маючи в своєму складі працівників, відомих уже на полі науки, літератури, педагогіки"[13]. Більшість викладачів Київського університету, що належали до так званої „української партії", згодом було піддано політичним репресіям, адже найважливішим завданням у справі створення нового університетського колективу на засадах комуністичної ідеології було знищення не згідних із політикою радянської влади.

Численні кампанії з виявлення „ненадійних людей" дуже швидко створили проблему нестачі кваліфікованих викладачів, проте радянське керівництво продовжувало стверджувати, що „…вочевидь, не від усіх очистилися, з тих, хто залишився, декотрі методисти та референти проходили по справах Головного політичного управління"[14]. Так, у 1933 р. особливу увагу репресивних органів привернула кафедра історії України, керівника якої, професора Слизького, хоча і члена партії, в минулому критиковано в газетах за „помилки троцькістського характеру". Його кафедра не виявляла „належної більшовицької пильності" щодо опальної кафедри української літератури та її керівника М. Зерова, не засуджувала та не критикувала їхню діяльність, тоді як у радянської влади викладання працівників кафедри літератури викликало „сумніви щодо своєї ідеологічної витриманості". Прикриваючись боротьбою з „троцкізмом", багатьох викладачів безпідставно засудили за ідеалізацію праць Л. Троцького, головного супротивника Й. Сталіна, а також за буцім-то викладання „теорій націоналізму і соціал-фашизму"[15].

Ситуація, коли до роботи в університеті допускали лише ідеологічно надійні кадри, мала зворотний бік. Значною проблемою Київського

[13] ГДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 1, арк. 63.
[14] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 39.
[15] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 42, 43.

державного університету в 1930-х рр. став помітний непрофесіоналізм серед викладачів. До викладання було залучено некваліфікованих, а часом і зовсім неосвітчених людей. Радянське законодавство початку 1930-х рр. дозволяло стати професором цілковито неписьменній людині, яка не володіла ані науковими знаннями, ані педагогічним хистом. Справа в тім, що 26 липня 1930 р. РНК СРСР поклав на РНК союзних республік обов'язок затверджувати на посадах професорів і доцентів усіх навчальних закладів. Порядок затвердження на відповідній посаді не потребував наявності в кандидатів відповідного вченого звання та кваліфікаційних наукових праць. Саме вчене звання надавалося за фактом одержання посади професора, доцента, асистента, а не за наукову кваліфікацію кандидата. Це тривало до часу появи постанови ЦВК СРСР від 19 жовтня 1932 р. „Про вищу школу", у якій було зазначено: „Обеспечить жесткое соблюдение установленного порядка присвоения ученых степеней (ассистент, доцент, профессор) не по занимаемой должности, а по действительной квалификации, определяемой научными трудами"[16].Справа визначення кваліфікації науковців була покладена на спеціальну комісію НКО УСРР, проте її робота йшла доволі мляво, а інколи цілковито занепадала, як справа, яку мусить виконувати сам Наркомат освіти. Роботи розглядали з великою затримкою, тому дуже скоро „директори вишів на практиці ухилялися й не бажали подавати матеріали на визначення кваліфікації педперсоналу, бо це загрожувало знижуванням матеріального й правового стану багатьох, що обіймають посади професорів, доцентів без певної кваліфікації" [17].

У 1931 р. в УСРР нараховувалося 3986 зареєстрованих наукових кадрів, 11796 – науково-педагогічних, загальна кількість становила 15782 осіб, із них через кваліфікаційну комісію протягом 1931 р. пройшло тільки близько 500 осіб, з них затверджено 323, тобто близько 2 %. У 1932 р. через комісію пройшло 83 особи, що складало менш як 1 % від загальної кількості наукових та науково-педагогічних кадрів УСРР. Висновок комісії з перевірки стану кадрів був невтішним, визнано загальний низький рівень кваліфікації перевірених науковців і педагогів УСРР. Проте вчені звання і далі надавалися без захисту кваліфікаційних робіт, що залишало широке

---

[16] *Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г.* Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР 1932, № 68, сентябрь, 25, арт. 409, с. 675.

[17] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 12, 13.

поле для різноманітних зловживань. Вчене звання професора у 1933 р. здобули навіть, ті, хто мав менш як 4–5 самостійних друкованих наукових праць, хоча й„одержали позитивну оцінку відповідних інститутів за свій доробок, брали участь у роботі науково-дослідного закладу, працювали в науково-громадській марксо-ленінській організації. З тих, хто працював фактично на посаді професора у 1933 р. і подали від навчального інституту заявку на посаду професора, вчене звання доцента „одержали: особи, що не мали жодної наукової праці або мали дві-три друковані праці організаційно-педагогічного змісту чи ж мали дрібні статті загального змісту, а не фахового поглибленого значення…". Вчене звання асистента здобули „ті, що працюють фактично на посадах професорів, такі особи, що не мають жодної наукової праці, жодного наукового зв'язку з науково-дослідним закладом… Корінь цього явища саме в тому, що значна частина викладацьких кадрів не має потрібної кваліфікації"[18].

Як свідчать спогади викладача Київського державного університету Г. І. Дрінфельда: „Протягом кількох років в СРСР не захищалися дисертації, ні кандидатські, ні докторські, а посади доцентів і професорів затверджували де завгодно і кому завгодно. Ось приклад особистий. В Києві відкрили два нових вищих заклади (недовго вони існували!): Інститут кондитерської промисловості та Інститут хімічної промисловості. Обидва інститути обслуговувала одна математична кафедра на чолі з професором М. К. Куренським, який знав мене як учня і співробітника Г. В. Пфейффера. Коли один із співробітників М. К. Куренського догадався прилюдно заявити, що єдиною правильною філософією він вважає філософію Маха і тільки нею можна керуватися, читаючи лекції, то виникла загроза, що впливова тоді організація НКВД стане добиватися заміни „махіста" не знати ким. М. К. Куренський вирішив випередити події і попросив мене вести заняття на вечірньому факультеті (4 години на тиждень). Я погодився і несподівано одержав офіційне повідомлення, що Наркомат харчової промисловості затвердив мене доцентом, а я лише рік тому закінчив інститут!"[19]. Не випадково був навіть поширений такий анекдот: „Якщо ви не маєте середньої освіти, то в якому вузі викладаєте?". Г. І. Дрінфельд згадує й такий випадок: „Один з нас, студентів, в присутності Д. О. Граве, вимовив

[18] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 14–15, 16.

[19] *Спогади Гершона І. Дрінфельда,* „Київське математичне товариство". [http://www.math--society.kiev.ua/Drinfeld_G.html – дата звернення: 23.11.2016].

слова „аналітична геометрія". Граве прокоментував: „Кожна собака може викладати аналітичну геометрію". Нас вразили ці слова, бо нам професор Столяров прочитав досить солідний курс цієї дисципліни. Пізніше ми, ті що запам'ятали слова Граве, зрозуміли, що з певної поважної причини Граве, і не тільки він, не можуть забути, що в дореволюційні часи Столяров був не обраний, а призначений професор, що Столяров не захистив жодної дисертації, що в нього немає друкованих наукових праць"[20].

Здобуваючи вчені звання, викладачі покликалися на брак прямих законів, декретів і вказівок від Наркомату освіти. У 1933 р. завідувач сектору науки Бондар видав довідку „Про стан справи наукової кваліфікації й надання вчених звань", відзначивши, що справа надання вчених звань „досі гальмувалася значною мірою через те, що прямо визначених законних підстав на це НКО не має, прямих вказівок і розпоряджень про це не було: ані по лінії союзного чи республіканського уряду, ані по лінії парторганів" [21]. Вимоги до заміщення вакантних професорських та доцентських посад у 1933 р. були такими: біографія з визначенням освіти й науково-педагогічного стажу, довідка про наукове звання, перелік наукових праць і рецензій[22].

Нарікання викликала культура мови викладачів, бо частина професорів розмовляла суржиком. Про професора Б. Є. Радзиківського писали: „Якою мовою проф. Радзиківський викладає, сказати дуже тяжко. Можна сказати тільки одне, що професор Радзиківський викладає разом двома мовами – російською і українською"[23]. Комісія з перевірки викладання у 1933 р. із розпачем констатувала: „Кафедра діалектичного матеріалізму Київського державного університету не розглядала й не реагувала на факти наявності некваліфікованих та неписьменних лекторів"[24]. На викладачів часто скаржилися студенти, відзначаючи їхню поверховість та схематичність у лекціях, часто повністю узятих з енциклопедії [25]. Студент філологічного факультету А. Шпорт згадував, що у 1934 р.: „За програмою слід було

---

[20] *Ibidem.*

[21] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 12–13.

[22] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 11, спр. 45, арк. 4.

[23] *Звернути увагу*, „За комуністичні кадри" 1933, № 6, травень, 13, с. 2.

[24] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 45.

[25] *На огляд – геолого-географічний факультет,* „За комуністичні кадри" 1935, № 7, жовтень 30, с. 3.

прослухати курс історії України, але в столиці не знайшлося відповідного фахівця. Тоді запросили студента з інституту Червоної професури. Як тоді було прийнято, „професор" почав із критики буржуазної історіографії. Поклав на лопатки Ключевського, розгромив Карамзіна, висміяв Грушевського, а далі нічого сказати. Він розповів байку про Богдана Хмельницького. Буцімто магнат Чаплинський відібрав у Богдана жінку і маєток, Хмельницький дуже бідував без жінки й маєтку. Хтось порадив Богданові податися на Січ, а там саме склалася „революційна ситуація", козацька темна маса висунула бідолаху ватажком своєї стихії. Головне – революційна ситуація, а ватажка маси самі знайдуть. Після цієї лекції не стало ні „професора", ні його лекцій, ні самої історії України, яку замінили на вивчення біографії великого кормчого"[26].

Про курс української мови доцента Матвієнка, який читав студентам-випускникам 5-го курсу літературного факультету, слухачі писали: „…часто просто нісенітниця – набір слів без всякого зв'язку", „протягом лекції повторює кілька раз „а, і що я маю тут сказати?", а інколи на цьому і закінчує лекцію"[27]. Деякі викладачі часто спізнювалися (інколи не на п'ять хвилин, а на годину) та похапцем читали лекції[28].

Ідеологічні чистки призвели до того, що в 1930-ті рр. посади професорів і доцентів часто займали спеціалісти не тієї галузі знань, яку вони викладали. Так, декан історичного факультету Н. І. Межберг, економіст за освітою (закінчив Одеський інститут народного господарства), викладав історію України, маючи про неї лише загальне уявлення. 25 лютого 1937 р. студент історичного факультету О. С. Мінський доповідав про Н. І. Межберга: „Проверкой, а также из выступлений членов партии – студентов на Бюро Райпарткома, которые слушают лекции Межберга, установлено, что Межберг не имел соответствующего образования, не имел звания ученого и не имел научных трудов …не имел никаких научных данных читать курс истории Украины в университете…"[29].

Народний комісаріат освіти 31 квітня 1934 р. у доповідній записці ЦК КП(б)У зазначав: „Викладацькими кадрами самі історичні факультети

---

[26] А. Шпорт, *Беззаконня,* „Київ" 1991, № 7, с. 13.

[27] *Мовні „перли" доцента Матвієнка,* „За комуністичні кадри" 1936, № 31, жовтень, 11, с. 2.

[28] *Знеосібка і безвідповідальність зривають роботу,* „За комуністичні кадри" 1933, № 7, травень, 27, с. 2.

[29] ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 10704 ФП, т. 1, арк. 7, 28.

та окремі курси державних університетів забезпечені незадовільно. Наявні професорські та доцентські сили з великим напруженням забезпечують лише читання загальних курсів в університетах. В Харківському та Київському університетах, де на кафедрі історії України працює лише по одному професору, не забезпечено навіть і читання загальних історичних курсів. Гостра нестача висококваліфікованих викладачів в галузі історії призвела до того, що по державних університетах до викладацької роботи притягають недостатньо кваліфікованих викладачів"[30]. У 1935 р. ситуація з викладачами та викладанням настільки погіршилася, що ректор Київського державного університету М. А. Кушнарьов у зверненні до секретарів ЦК КП(б)У П. П. Постишева і М. М. Попова наголосив: „Університет не має жодних перспектив"[31]. Проте, незважаючи на ці та інші звернення, ситуація з викладачами не змінилася й у наступні роки. У 1939 р. студенти 2 курсу історичного факультету скаржилися на лекції викладача історії середніх віків Ю. П. Левіна: „В його лекціях немає ніякої послідовності, ніякої системи у викладі матеріалу. Від однієї події чи факту він перестрибує до інших подій та фактів, не аналізуючи, не роблячи висновків і узагальнень… В лекціях виходить якесь незрозуміле оповідання про старину… у тов. Левіна відсутня і чіткість висловлювання, це збиває студентів і призводить до безперервних перепитувань"[32].

Проблему було вирішено після прийняття постанови РНК СРСР і ВКП(б) від 20 березня 1937 р. „Про вчені ступені та звання", де було встановлено новий порядок присудження вчених ступенів і звань (кандидат наук, доктор наук і викладач, старший викладач, асистент, доцент, професор). Відтепер для здобуття наукового ступеня кандидата та доктора наук обов'язковим був захист дисертації. Звання професора, доктора та кандидата наук та посаду доцента мали право надавати: Вища атестаційна комісія при ЦВК СРСР та ВКВШ при РНК СРСР, Державна вчена рада УРСР, кваліфікаційні комісії Народних комісаріатів. Посаду асистента могли присуджувати вчена рада та ректор університету[33]. Це положення було підтверджено статутом Київського державного університету в 1939 р., де також зазначено, що затверджувати присудження має право Вища

---

[30] ЦДАВО, ф. 166, оп. 11, спр. 352, арк. 35.

[31] Ibidem, арк. 90.

[32] *Викладання історії середніх віків незадовільне,* „За комуністичні кадри" 1939, № 16, квітень, 5, с. 1.

[33] Державний архів України в місті Києві (далі – ДАК), ф. Р-1246, оп. 5, спр 1, арк. 4–4зв.

атестаційна комісія ВКВШ при РНК СРСР[34]. У 1938 р. інструкція ВКВШ рекомендувала, що „директор высшего учебного заведения лично проводит предварительную проверку документа о присвоении ученой степени, ученого звания, образования и стаже преподавательской работы в вузах каждого работника профессорско-преподавательского и учебно-вспомогательного персонала"[35].

Тільки наприкінці 1939 р. у Київському державному університеті наукові роботи почали захищати привселюдно, але таких сміливців було небагато. Так, протягом 1934–1941 рр. у Київському державному університеті було захищено близько десяти математичних кандидатських дисертацій (перші дві в 1935 р.) і дві докторські. 19 червня 1939 р. було оголошено прилюдний захист на засіданні Наукової ради університету 1 докторської та 4 кандидатських робіт[36]. У тому ж році в Київському державному університеті нараховувалося 344 наукові співробітники на 58 кафедрах, з них 8 академіків, 6 членів-кореспондентів, 24 доктори наук, 65 кандидатів наук[37]. Одними з перших у Київському державному університеті захистили дисертації: В. А. Жебокрицький, О. З. Жмудський, П. А. Лавров, О. П. Маркевич, І. Д. Мельников, М. В. Товбін, О. В. Топачевський, О. Є. Юровська. Більшість із них продовжувала свою науково-педагогічну діяльність у складі професорсько-викладацького колективу Київського державного університету. Ситуація з кваліфікованим викладацьким складом дещо поліпшилася напередодні Другої світової війни. На підставі затвердженого Всесоюзним Комітетом у справах вищої школи Статуту університету 1939 р. науковим радам факультетів Київського державного університету було дозволено провадити привселюдний захист кандидатських дисертацій із відповідного профілю. Остаточне затвердження присвоєння наукового ступеня кандидата відбувалося на науковій раді університету, а доктора наук – у ВКВШ [38].

Задля об'єктивності слід відзначити й чималу кількість захоплених відгуків слухачів та студентів про професіоналізм деяких викладачів Київського державного університету в період сталінських репресій. Мабуть, не легко було чути про репресованих та затаврованих колег та разом з тим

---

[34] *Статут Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка,* 1939, с. 26, 27.

[35] ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр 1, арк. 4.

[36] *Прилюдний захист дисертацій,* „За комуністичні кадри" 1939, № 28, червень, 7, с. 2.

[37] *Кузня більшовицьких кадрів,*„За комуністичні кадри" 1939, № 42–43, листопад, 7, с. 4.

[38] ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 5, арк. 221.

і надалі викладати на високому рівні. Про професіоналізм викладачів Київського державного університету того періоду залишив спогади доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР (1963 – 1986) Чернівецького державного університету Іван Антонович Гриценко[39]. У 1937 р. він був студентом історичного факультету Київського державного університету. І. А. Гриценко згадував, що „аудиторії завжди були вщерсть заповненими", бо студентів притягувала не тільки майстерність викладачів, а й лекційний фактаж. Він характеризує досвідчених викладачів, зокрема К. В. Штепу, який один „упродовж чотирьох семестрів читав нам курси історії докласового суспільства, історії стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків… Костянтин Васильович викладав матеріал вільно, майже не звертаючись до конспекту. Привертала увагу його бездоганна українська мова. Взагалі на історичному факультеті, за поодинокими виключеннями, навчання велось українською мовою"[40].

Жертвами репресій стала переважна більшість представників особового складу університету. Постійний пошук ворогів та ідеологічні кампанії в університеті тривали до 1941 р., про що свідчить університетська газета „За комуністичні кадри": „За минулі роки класовому ворогові й його агентурі вдалося закріпитись на відповідальних дільницях ідеологічного фронту і там провадити свою шкідницьку роботу… На всіх дільницях класовий ворог викритий і розторощений. Але це не означає, що його зовсім зліквідовано…"[41]. Викладачі мали брати участь в ідеологічних заходах: критикувати та викривати своїх колег і товаришів, публічно визнавати власну провину та ідеологічні помилки, боротися з виявами контрреволюції в університеті. У 1933 р. „Комісія по чистці партійної організації Київського державного університету" відзначила факт активної боротьби парторганізації проти „петлюрівських та троцкістських елементів" серед викладачів, проте наголошувала на випадках, коли комуністи „опинились

---

[39] А. Коцур, Г. Коцур, *Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка),* „Часопис української історії" 2011, вип. 19, с. 111–114.

[40] І. А. Гриценко, *Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX–XX ст.),* Чернівці 2004, с. 143, 145, 146.

[41] *Професора Жураківського виключено з СНР*, „За комуністичні кадри" 1933, № 10, грудень, 7, с. 2.

у полоні ворожих марксизму, ленінізму теорій"[42]. В умовах психологічного тиску, постійного напруження і залякування викладачі Київського державного університету мали давати зобов'язання щодо боротьби з контрреволюцією: „Ми, колектив Київського державного університету, на заклик Московського державного університету включаємось у всесоюзний похід імені XVII з'їзду ВКП(б). Наукові співробітники Київського державного університету, провадячи нещадну боротьбу з усякою буржуазною ідеологією, зокрема зі спробами недобитків контрреволюції, петлюрівщини, націдемівців і великодержавних шовіністів затримати і шкодити будівництву соціалізму і соціалістичної культури на Радянській Україні, зобов'язуємось ще вище підняти свою класову більшовицьку пильність в цій боротьбі і ще вище піднести рівень та якість навчально-методичної роботи"[43].

Викладачі Київського державного університету мусили регулярно брати участь в ідеологічних кампаніях, про хід яких публіковано інформацію на шпальтах університетської газети. Так, у 1934 р. у Київському державному університеті знайшли „шпарину", „де мали місце контрреволюційні виступи професора Жураківського з „теорією" надкласової держави, професора Воскобойникова – пропагандиста „теорії голубої крові", великодержавного шовініста професора М. Калиновича, а поруч з ними – націоналізм професора Зерова, що протягом десяти років посідає тепле місце зав. катедри української літератури і під машкарою формаліста літературознавства „перебудовується", веде свою єфремівську, підправлену хвильовизмом, контр-революційну викладовчу роботу"[44].

У характеристиці кадрового складу викладачів соціально-економічних дисциплін йшлося: „Из числа преподавателей (профессора, доценты, аспиранты), даже те, кто не намечается сейчас к снятию и замене, в большинстве выходцы из непролетарских слоев, многие пребывали в иных партиях, многие исключались или выходили сами из рядов Коммунистической партии, почти все имели в прошлом те или иные идеологические ошибки"[45]. Наголошувалося, що Радянська влада терпіла дореволюційних викладачів тільки через брак кваліфікованої заміни. Так, В. П. Затонський

---

[42] ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1400, арк. 37.

[43] *Науковці вирушили в похід ім. XVII Партійного з'їзду,* „За комуністичні кадри" 1934, № 15, січень, 17, с.1.

[44] О. Є. Засенко, Майстренко, *Перетворити КДУ на фортецю більшовицької української культури,* „За комуністичні кадри" 1933, № 12, грудень, 26, с. 2.

[45] ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 117–118.

писав: „Те руководители кафедр, какие остаются, это преимущественно беспартийные, которых желательно бы было заменить, а члены партии, как руководители кафедр, в большинстве слабы и по квалификации, и в смысле большевистской выдержки"[46]. У 1934 р. народний комісар освіти УСРР В. П. Затонський, характеристизуючи професорів і викладачів Київського державного університету, подав пропозиції щодо заміни підозрілих і некваліфікованих викладачів, пропонував мобілізувати необхідні кадри: „Товарищей, способных преподавать социально-экономические дисциплины, придется мобилизовать для этой работы, хотя бы они находились на работе хозяйственной, партийной, в политотделах"[47]. Було передбачено створення курсів для підготовки партійних кадрів.

Серед викладачів відновленого Київського державного університету варто зупинитися на постаті Михайла Михайловича Воскобойнікова, доля якого повчальна і трагічна на тлі сталінської доби. Здавалося б, що науковцям природничої сфери немає чого боятися маховика репресій, які розгорнулися з 1930-х рр., адже їхні дослідження не містили ідеологічних або політичних компонентів. Проте на природничу галузь у 1930-х рр. покладалися винятково важливі завдання соціалістичного будівництва, а накинені форми та методи радянського керівництва суперечили науковим підходам не лише гуманітаріїв. Однією з жертв радянських репресій став професор кафедри зоології Київського державного університету, доктор біологічних наук, засновник функціонального напряму в морфології хребетних тварин, видатний громадський діяч, фундатор київської наукової школи функціональних морфологів Михайло Михайлович Воскобойников. Його дитинство, юнацькі роки та наукове становлення проходили ще в Російській імперії. Найпліднішим для вченого-зоолога був київський науковий період. У 1902 р. М. Воскобойніков переїхав до Києва і влаштувався асистентом до Київського університету, читав курс зоології хребетних і порівняльну анатомію, згодом став доцентом, викладав курс гістології та ембріології. У цей період він брав активну участь в організації зоотомічної лабораторії, роботі Зоотомічного музею і студентського Товариства дослідників природи. Усе змінилося з приходом радянської влади, яка спочатку потребувала опори в Україні, залучаючи молодих і талановитих дослідників до наукової роботи. У 1917 р. М. Воскобойніков

[46] Ibidem.
[47] Ibidem.

став професором Київського університету, очоливши кафедру зоології хребетних і порівняльної анатомії. Паралельно читав лекції в Медичному інституті та в Інституті харчової промисловості. З 1922 до 1937 рр. М. Воскобойніков завідував відділом морфології в Академії наук УСРР, перебувши там період реорганізації університетів спочатку в інститути народної освіти, а потім поступового відновлення структур класичного університету[48]. Професору М. Воскобойнікову пощастило значно більше, ніж іншим, хто зіткнувся з радянською репресивною машиною. Під час Другої світової війни він виїхав із Києва до Середньої Азії. У 1941–1942 рр. був професором Ташкентського університету, а влітку 1942 р. переїхав до Казахстану, в м. Кзил-Орда, куди був евакуйований Київський університет. У 1942 році помер власною смертю.

Матеріальне становище викладачів Київського державного університету, за відомостями з офіційних документів, було стабільним. Крім зарплати викладачі отримували премії. Так, у 1936 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав постанову про преміювання кращих професорів, наукових працівників, аспірантів, студентів та технічних співробітників КДУ у зв'язку з 100-літнім ювілеєм університету. Професору математичних наук Б. Я. Букреєву було вручено 2000 крб.[49]. Про чималі зарплати викладачів університету свідчить інформація з переписки Б. Я. Букреєва із сестрою – Н. Я. Безобразовою, якій він протягом 1934 – 1940 рр. щомісяця надсилав по 100–120 руб., допомагаючи матеріально[50].

На літній період професорсько-викладацькому складу надавали оплачувані та неоплачувані відпустки, термін яких – 48 робочих днів – було встановлено у 1940 р.[51]. Професорсько-викладацький склад мав змогу користуватися профвідпустками, їздити у наукові відрядження до Москви та Ленінграда, отримуючи під звіт 500 крб. Так, асистенту Р. С. Лівщицю у 1939 р. було дозволено поїхати у наукове відрядження до Ленінграда з оплатою добових і квартирних за 10 днів, а, крім того, надано 500 крб. На відрядження в межах УРСР виділяли 200–450 крб., викладачі мали змогу

---

[48] ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1334, арк. 2, 3.

[49] Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 41, № 1356, арк. 1.

[50] ІР НБУВ, ф. 41, № 1530–1566, арк. 1–40.

[51] *Об учреждении разъяснения ВЦСПС „О порядке очередных отпусков преподавательскому составу учебных заведений"*, „Постановление СНК СССР от 8 июня 1940 г., [http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16458.htm – дата звернення: 23.10.2016].

відвідати Полтаву, Кривий Ріг та інші міста. У 1939 р. у наукові відрядження їздили викладачі М. П. Соколов-Курганський, професор П. М. Попов та інші [52]. Асистенту кафедри іноземних мов Р. С. Лівщицю видали на відрядження до Москви 500 крб., а керівник кафедри нової історії професор О. М. Кіктєв отримав на відрядження 1000 крб., асистент фізматфакультету А. М. Патіоха – 250 крб.[53]. Г. І. Дрінфельд згадував і про закордонні поїздки колег із математичного факультету Київського державного університету: „Наприкінці тридцятих років вже дуже непросто було поїхати з відрядженням за кордон, а М. М. Крилов спочатку сам поїхав у Францію, побував і в Португалії, а потім влаштував і поїздку М. М. Боголюбова до Франції і Бельгії"[54]. У 1940 р. було видано постанову РНК СРСР „Об оплате служебных командировок в пределах Союза ССР", де передбачено виплату добових при відвідинах міст та сіл Союзу. Відрядження могло бути від 2 до 45 діб. Добові виплачували з розрахунку 3% місячної ставки викладача, але не менше 5 крб. і не вище 13 крб. за день відрядження. Проживання у Москві, Ленінграді та Києві оплачували в розмірі 10 крб., в інших великих містах – по 7 крб., а в невеликих – по 5 крб.[55]. Викладачам Київського університету видавали кошти й на оздоровлення. Так, асистент Ю. А. Білан отримав на оздоровлення 600 крб.[56].

У 1938 р. перестала діяти система оплати праці за вичитані години. Всесоюзний комітет у Справах вищої школи ухвалив рішення про запровадження річного навчального плану для розрахунку зарплати професорсько-викладацького складу вищих шкіл. Встановлено середнє навчальне навантаження на викладача – 2 – 3 години на день, виконати яке він міг протягом семестру як завгодно. Перевиконання плану вираховували у загальному обсязі обов'язкової роботи викладача. Якщо викладача (професора, доцента, асистента, старшого викладача, викладача) звільняли, то йому виплачували зарплату за всі години, які він відробив. Навіть якщо викладач отримав зарплату більшу, ніж він реально відпрацював, при звільненні ніяких вирахувань не провадили. Викладачам, які працювали

---

[52] ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 5, арк. 7, 9, 10, 14.

[53] Ibidem, спр. 3, арк. 8.

[54] *Спогади Гершона І. Дрінфельда,* „Київське математичне товариство", [http://www.math-society.kiev.ua/Drinfeld_G.html – дата звернення: 23.10.2016].

[55] *Об оплате служебных командировок в пределах Союза ССР: постановление СНК СССР от 19 июня 1940 г.* [http://old.lawru.info/base19/part0/d19ru0937.htm – дата звернення: 23.10.2016]

[56] ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 5, арк. 76.

погодинно, виплачували щомісячно за кількість відпрацьованих годин. Проте погодинна оплата праці викладачам залишалася як виняток. Цією резолюцією передбачалося, що професори, доценти та інші викладачі можуть працювати за сумісництвом на науковій та науково-дослідній роботі в інших вишах, отримуючи 50% основного посадового окладу за 2,5 годин роботи[57]. У 1940 р. загальний обсяг обов'язкової роботи викладачів було підвищено до 6 години на день: 540–660 годин на рік (2,25 годин на день) для професора, що був водночас завідувачем кафедри, 660–780 годин (2,75–3,25) для професора та доцента кафедри, 720–840 годин (3–3,5) для старшого викладача. Мінімальне навантаження встановлено викладачам, які вели „спеціальні дисципліни", тобто тим, хто читав основи марксизму-ленінізму, діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм та політичну економію[58].

У 1939–1940 рр. викладачам встановлені такі зарплати: завідувачі кафедр, професори і доктори наук отримували по 1500 крб., професори – 1000 крб., а доценту та старшому викладачу платили від 350 до 800 крб., асистенту від 200 до 600 крб.[59]. У 1939 р. за посаду декана доплачували від 300 до 450 крб. Лаборанти отримували 450 крб., секретар заочного відділу – 250–300 крб. За погодинне викладання платили від 15 до 20 крб., так само, як і за керівництво роботами студентів[60], а професорові В. В. Брунсту за викладання курсу ембріології у 1939 р. платили по 30 крб. за лекцію[61].

Отже, точну кількість викладачів Київського державного університету, яких радянська влада репресувала впродовж 1933–1941 рр., не встановлено, але з архівних справ видно, що жертвами репресій та переслідувань стала велика кількість професорів, доцентів, викладачів університету. Політичні репресії та переслідування проти представників професорсько-викладацького та науково-допоміжного складу університету стали на перешкоді успішної діяльності навчального закладу: відобразилися на невиконанні навчальних планів і програм, успішності студентів, занепаді наукових напрямків та шкіл, зривах сесій. Попри це матеріальне становище викладачів було стабільним, надавалися значні кошти для розвитку науки.

---

57 ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 1, арк. 1, 8.
58 Ibidem, спр. 7, арк. 7, 8.
59 Ibidem, спр. 2, арк 3–18; Ibidem, спр. 1, арк 1–16.
60 ДАК, ф. Р-1246, оп. 5, спр. 5, арк. 12, 14, 15, 16.
61 Ibidem, спр. 6, арк. 6.

Найскладнішим у дослідженні біографій вітчизняних науковців є сталінський період, коли знищено особові справи, документи та загалом пам'ять про „ворогів народу", відбувалися широкомасштабні чистки серед науковців за різними підозрами. Така доля спіткала викладачів відновленого у 1933 р. Київського державного університету. Проте поновлення роботи університетів не означало послаблення контролю радянського керівництва над діяльністю вищої школи, навпаки передбачено „підготовку висококваліфікованих робітників ідеологічного фронту", що супроводжувалося посиленням тиску щодо реалізації основних партійних документів. Викладачі Київського державного університету постійно відчували адміністративний та ідеологічний тиск, а на посади ректорів призначали недосвідчених керівників. У 1934 р. розпочався період перманентних призначень та відставок ректорів через невдоволення радянського керівництва роботою університету, неспроможність керівництва розв'язати поточні проблеми в світлі визначених партією завдань та розгортання маховика репресій.

Бібліографія

Верба, І. В. 1994. „Кость Штеппа" *Український історичний журнал*. № 4.

Гриценко, І. А. 2004. *Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в XIX–XX ст.).* Чернівці: Золоті литаври.

Довгань, К. 2008. *„Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.)*". Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет.

Засенко О. Є., Майстренко. 1933. „Перетворити КДУ на фортецю більшовицької української культури". *За комуністичні кадри.* № 12. Грудень 26. с. 2.

Казьмирчук, М. 2014. „Відновлення класичного університету в Києві та його діяльність у довоєнний період (1933–1941)". *Історія Київського університету*, кер. автор. колект. В. Ф. Колесник. Київ: ВПУ „Київський університет".

Київське математичне товариство. 1998. *Спогади Гершона І. Дрінфельда.* Доступ 23.10.2016. http://www.mathsociety.kiev.ua/Drinfeld_G.html

Коротенко, Н. 2010. *„Університетська освіта в радянській Україні (1933–1941 рр)"*. Автореф. дис. канд. іст. наук, Київський національний університет.

Коцур, Анатолій, Коцур Галина. 2011. Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка). *Часопис української історії*. Вип. 19.

Скопенко, В. В. Короткий, В. А., Табенська Т. В. *Ректори Київського університету.* 1834–2006, Київ 2006.

Шпорт, А. 1991. „Беззаконня". *Київ.* № 7.